

Michaela Pešková¹

1) Článek vznikl jako výstup postdoktorského projektu GA ČR 405/09/P062 Idea „nového člověka“ v ruské literatuře 20. a počátku 30. let 20. století.

Kniha Naše dítě v historickém, utopickém a antiutopickém kontextu

Abstract

In the article "The book Our child in ideological, utopian and anti-utopian context" the authoress analyzes a representative Czechoslovak handbook about child care from the point of view of its ideological burden and relationship with the motives of utopian and anti-utopian literature. It is obvious that Our child helps to design the man from his earliest childhood in conformity with the theory of totalitarian socialist ideology. On the advice and according to instructions, a disciplined and obedient individual is being educated, ready for collectivistic and working way of living. Motherhood itself is considerably ideologized from which anything individual is excluded. On the one hand, woman participates by means of it in a common "great work", i.e. attainment of communism, on the other hand her position is, however, in principle passive as for education of her own child, because the State and its institutions determine binding rules of education. Incontestable utopian characteristics of the book consists in its non-alternative instruction, didactic character, system approach, well-considered in detail, in setting of uniform time rhythm for all, and in final common and collective creation of an ideal world made-up of permanently self-improving individuals. From the elements contained in Our child, anti-utopia sees as dark visions chiefly motives of weakened father's role and strongly regulated mother's role. The theme of separation of the child from his/her family, and his/her placement in collectivistic pre-school establishments consequently leads to atomization of society and to a total family dissolution, the role of which undertakes the State.

Keywords: infant education, socialism, utopia, anti-utopia.

Klíčová slova: výchova dětí, socialismus, utopie, antiutopie

Kniha *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. (první vydání 1944) autorky MUDr. Miroslavy Klímové-Fügnerové¹ představovala pro generace rodičů, respektive matek poválečného Československa zásadní rukověť péče o dítě. V letech 1944-1971 se příručka dočkala 13 českých vydání vycházejících v desetitisícových nákladech, průběžně byla překládána do slovenštiny, polštiny i ruštiny. Tomuto ve svém oboru základnímu odborně-popularizačnímu textu nebyla doposud věnována prakticky žádná vědecká pozornost. Při snaze zakotvit dílo v dobovém kontextu není však naším cílem napsat historickou studii. Na straně jedné budeme sice zkoumat ideologickou zátěž, jež podobu knihy modifikuje, na straně druhé je pro nás výmluvná také komparace s ryze autorským pohledem na „dětskou otázku“ v žánru utopické a antiutopické umělecké literatury. Zde se vyjevují četné a často překvapivé paralely a motivické shody. Zjednodušeně řečeno, utopii coby literární žánr popisující ideální společenské uspořádání realizované na uzavřeném území (ne-místě), totalitní režim coby reálný pokus o naplnění utopie a literární žánr antiutopie (negativní utopie, dystopie) coby kritiku hodnot vyznávaných utopií, respektive totalitním systémem rozvedenou do pesimistického obrazu vývoje světa, považujeme za spojené nádoby, za navzájem se objasňující fenomény.

První vydání *Našeho dítěte* (dále citováno jako ND 1944) bylo recenzenty nazváno „biblí rodičů“, v níž lze nalézt odpověď na každou otázku, a přivítáno jako kniha, jež „dosud v našem písemnictví nebyla a jakou bychom marně hledali v cizí literatuře“ (HORNHOFF 1944, s. 435). Obsáhlá autoritativní příručka nese pozitivistický charakter přesného, vědeckého, systematicky členěného a komplexního textu s abecedním rejstříkem, obrázky,

*Miroslava Klímová-Fügnerová se narodila roku 1905. (Datum úmrtí autorky se nepodařilo zjistit. Publikačně aktivní byla do 70. let 20. století.) Po studiu medicíny se celý život věnovala zdravotnické výchově. Od 30. let až do druhé světové války pracovala (i jako vedoucí) na oddělení zdravotní výchovy Státního zdravotního ústavu. V 50. letech vedla zdravotnickou výchovu v Praze. Ambicí lékařky bylo, aby se výchova ke zdraví spojila se společenskou výchovou dětí, mládeže i dospělých. M. Klímová-Fügnerová vydávala odborné práce popularizující zdravotnické znalosti, nejčastěji se zaměřením na ženy. V roce 1936 vystoupila s knihou *Mladá žena vpřed*. Následoval spis *Buď matkou* (1939). Z dalších publikací jmenujme *Hygienu dospívajícího děvčete* (1942), *Ozdravení venkova* (1952), *Začátky organizované zdravotní výchovy u nás* (1960), *Sexuální výchova* (s J. Grossem, 1963), *Umění nestárnout* (1970), *Citová výchova v rodině* (1974). (TAUFROVÁ, *Mlada*, 1960, s. 3-4; MATOUŠEK, M., 1965, s. 1003).*

tabulkami, nákresy i přehlednými „výchovnými směrnici“. Obsah textu je diktován snahou po zdravotnické osvětě, a zejména prevenci.

Další vydání, již pouónorová, beze zbytku přebírají prvotní poučný duch i na-prostou většinu textu. Doporučovaný styl výchovy, později nazvaný „studený odchov“, se v rámci jednotlivých redakcí nemění. Přestože ze „socialistických variant“ textu přiro-zeně nelze vyvodit jednoznačné a obecné teze o výchově dětí za socialismu, není sporu o tom, že daná příručka stojí na straně vládnoucí moci a jejích direktiv. Postupující ide-ologizace je zjevná. Ve druhém vydání z roku 1950 (dále ND 1950) se škrtají a mění ně-ktelé drobné pasáže (například se již nedoporučuje rozptýlení těhotným ženám při práci „v církvi“, poznámka, že „šťastné jsou rodiny, které mají svého rodinného lékaře“, chybí), více se jich ale přidává: novou socialistickou realitu zde reprezentují zejména témata práce (pracující matky), a tudíž i jeslí (tento výraz se v prvním vydání vůbec neobjevuje) a výčet pozitiv socialistické péče oproti péči kapitalistické.

Pro ucelenější srovnání jsme pracovali ještě s desátým vydáním knihy z roku 1963 (dále ND 1963), tedy z období, kdy v pediatrii začaly probíhat diskuse o správnosti zvolené cesty, zejména o otázce kolektivistické výchovy dětí. Ta byla v 60. letech zpochybněna některými odbornými autoritami, jako byli J. Švejcar, M. Papoušek či H. Klí-mová. Zvláště výzkumy, závěry i styl psaní jmenovkyně autorky *Našeho dítěte* se ve svém humanismu radikálně odlišovaly od dobové tematické produkce. H. Klímová sledovala zejména děti v ústavní péči (dětských domovech i týdenních jeslích) a otevřeně hovořila o jejich deprivaci. V časopiseckých článcích prezentovala neobvyklý pohled na věc očima dětí („Měli bychom se řídit nikoli tím, co děti maximálně snesou, ale tím, co je pro ně op-timální.“ KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1). V tisku nečekaně připomínala i to, že „ženy pri-mitivních kmenů nosí své děti na vlastním těle, což dítěti příjemně připomíná [...] pro-středí před narozením.“ a varovala, že „s vývojem civilizace je však dítě od matky stále více odlučováno“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1 a 3). *Naše dítě* z roku 1963 nedává o po-čínajících diskusích a alternativách široké veřejnosti, již bylo určeno, vůbec vědět, ačkoli je uvozeno tvrzením, že bylo přepracováno tak, aby odráželo aktuální mínění vedou-cích odborníků československého dětského lékařství. Citují se vždy jen odborníci sovět-ští a přidány jsou ideologicky laděné kapitoly, jako *Jste připravena mít dítě?* nebo *Mravní výchova dítěte*.

V literárním žánru antiutopie se dětští hrdinové objevují poměrně zřídka, vý-jimku tvoří líčení izolovaných kolonií dětí budujících svébytná společenství, jež spisovatelé slouží jako ilustrace nezvykle surových dopadů uplatňovaných totalitních mechanismů (například *Taminina smrt* z Kunderovy *Knihy smíchu a zapomnění* nebo Goldingův *Pán much*). Téma plazení potomků, mateřství a výchovy malých dětí však bývá v antiutopii pravidelně přítomné a je vždy příznakové. S dětmi se tu zachází velmi necitlivě a krutě. Odrhují se od matky a umísťují do zařízení na „chov dětí“, kde jsou z nich vychováváni poslušní oddaní občané, pracující a konzumující loutky naváděné proti rodičům a využí-vané jako spolehliví donašeči. (HRTÁNEK, Petr, 2004, s. 80). Rodinné i partnerské vazby

bývají v antiutopické rozbity a tam, kde je kontakt matky a dítěte případně ještě možný, omezuje se zpravidla na čistě utilitární záležitost. (Například v Harníčkově novele *Maso* setrvávají matky s dětmi jen potud, pokud na ně dostávají poukázky na maso. Dospělost nastává v momentě, kdy je jedinec schopen sám si vyzvednout poukázku na maso, a následně se s matkou rozchází jako cizí člověk.) Rodinu nahrazuje stát, lásku dětí a rodičů pocit přimknutí ke kolektivu, kastě, bezmezná oddanost vládci (v Zamjatinově románu *My* přihlížejí děti popravám vykonávaným Dobroditelem příznačně vždy v prvních řadách). Mohutně je regulována a socializována sexualita, jsou zaváděna rozličná eugenická opatření (varovně vyznívá antiutopický román M. Atwoodové *Příběh služebnice* z roku 1985, v níž je vyprávěčkou příběhu verifikovaná plodná žena, „služebnice“). Části populace se znemožňuje mít děti.² V některých antiutopických vizích se děti již ani nerodí, lidé je váhají přivést do ukrutného světa – obdobně jako před Apokalypsou ztratilo i zde plození dětí smysl. Ukrutnost ve vztahu k potomkům graduje v obrazech, kdy jsou na dětech prováděny různé trýznivé procedury, například je jim hned po narození chirurgickým zákrokem snižována inteligence (ve sci-fi *Juta J. Pecinovského*), či jsou jako na běžícím pásu obětovávány coby bojový materiál ve „studené válce“: (případ fingovaných vesmírných letů s dětskými posádkami v románu *Omon Ra V. Pelevina*). Právě způsob chování antiutopické společnosti k dětem slouží čtenáři, respektive hlavní postavě, již zpravidla představuje „prozřelý“ odpůrce režimu, ke stanovení míry destrukce humanity v dané společnosti. Nehumánní postupy vůči dětem bývají používány jako nejpádňější argumenty pro odsouzení celého režimu (například v Luncově dramatu *Město Pravdy* proklínají vojáci zabloudivší do města obyvatelé právě za odpírání mateřské lásky dětem: „Горе тебе, Город равенства, ибо ты отрываешь ребенка от матери! Все прощу тебе, не прощу материнских слез. Будь ты проклят за ребенка, незнающего ласки, за мать, бросающую дитя свое! Будь проклят!“, *Лунц, Лев, 1981, s. 264*; podobně Harníček: „Dítě je smysl života otce a matky! Ti, kteří tento smysl zničili, nemají právo nazývat se dále lidmi!“ *HARNÍČEK, Martin, 1991, s. 69*).

Rovněž klasické utopie líčí zřízení, kde plození dětí podléhá přísným normám, jejichž prostřednictvím je zušlechťováno lidstvo tak, aby bylo dosaženo vzniku ideálního jednotlivce i ideální společnosti. Výchova dítěte zde nebývá ponechána pouze rodičům, dítě je od malička zapojeno do promyšleného kolektivního života. Žánr utopie se ve své vážné variantě někdy přímo propojuje s žánrem výchovného románu (Voltairův

2) I v českém poválečném tisku lze vysledovat eugenické náměty: „Je třeba žádati po vládě, aby vědecky nesporným zásadám eugenických snah se dostalo co nejdříve zákonné moci [...] populační politika nesmí přehlížet aspekt kvality obyvatelstva.“ (*PACHNER, František, 1945, s. 248*).

Candide, Rousseauova *Nová Héloisa*) či se specifikuje v pedagogickou utopii (Rousseauovův *Emil, čili o výchově*).

K inspiracím v utopické literatuře se příručka *Naše dítě* neodvolává (kromě odkazu na Makarenkovu *Pedagogickou poému*, což je dílo svým způsobem utopické), avšak sama vykazuje určité utopické nasměrování. To se projevuje především v didaktičnosti, specifickém chápání času a prostoru, v popisu uceleného a promyšleného systému. Příznačná je bezalternativnost. *Naše dítě* lze interpretovat jako závazný a návodný plán náležité výchovy dětí, jehož prostřednictvím se má dosáhnout kýženého lepšího světa v budoucnosti. Futuristický vektor je všudypřítomný: na potomky a jejich pokračování v „práci rodičů i v práci jiných“ se váží naděje na vznik příští „nové společnosti“, v dětech je spatřována „záruka lidské nesmrtelnosti“ (ve všech vydáních). V prvním vydání se jedná o vylepšení světa prostřednictvím zdravotnické osvěty a vědeckého pokroku („Že tu jsou potíže? Jsou, ale bude jich stále méně, současně s pokrokem lékařské vědy a uvědoměním ženy“ (ND 1944, s. 91), ve vydáních dalších o růst kvality života díky socialistickému zdravotnictví a podpornému systému.

Naše dítě důsledně staví na opozici „dnešní“ a „včerejší“ („doba, která dovede přeci jen více více vysvětlit, než dřívější doby“ ND1944, s. 88). Tento opoziční princip časových úseků známý z utopické literatury, která popisuje dobu završenou a dokonalou oproti dobám jiným, se ve vydáních po roce 1948 ještě více akcentuje (viz názvy kapitol, jako například *Od včerejška k dnešku* či *Porod dříve a dnes*, a nové pasáže o „vymýcení nešvarů“, jako třeba zvyku nezdravých kolébek a loktuší či zpívání dětem před spaním) a také konkretizuje do opozice „socialistický“ oproti „kapitalistickému“ či „prvorepublikovému“. Pro „nynější“ matku je rozpracována široká řada vzájemně zástupných synonym: „moderní“, „připravená“, „poučená“, „rozumná“, „uvědomělá“, „naše“, „pokroková“ (v 1. vydání se ženy „pokrokovými“ ještě nenazývaly), pro matku „dřívější“ pak „nevědomá“, „nervózní“, „nerozvázná“ apod. Epoše před „novou“ dobou jsou přisuzovány vesměs negativní vlastnosti. Demonstrují se na ní zaostalé a nevědecké postupy v péči o dítě. Před-socialistická etapa vývoje Československa je líčena jako doba nedostatku, hamižnosti, mužského egoismu, pověr a tmářství. Je přitom zajímavé, že boj s tmářstvím byl zřejmě dosti neúspěšný, protože v pozdějších vydáních se seznam pověr (žena nemá jíst v těhotenství maliny, nemá chodit pod prádelní šňůrou, nemá navštěvovat jinou vesnici apod.) stále rozšiřuje. Při hodnocení přechodu od „včerejška k dnešku“ se zdůrazňuje zejména novodobé zázemí, jež je poskytováno všem současným matkám, nikoli pouze těm bohatým, tj. všeobecná dostupnost těhotenských poraden, porodnic, dětských poraden, jeslí a fakt placené mateřské dovolené³, dále pak všeobecný civilizační, vědecký a spo-

3) Podpora matek ale nebyla ve skutečnosti tak ideální, jak se líčila. Počet týdnů, jež mohla žena strávit doma s dítětem, sice postupně narůstal, ale mateřský příspěvek nebyl určen každé matce a vzhledem k jeho výši lze tvrdit, že péče o děti v domácnosti pro mnoho žen

lečenský pokrok. Žena má být ráda, že se narodila právě v dnešní době, jež přináší samé výhody: nemusí se více bát, že otec nebude spokojen, nenarodí-li se chlapec (už v 1. vydání), nemusí se nechat vláčet těhotenskými chutěmi, jako dříve, protože ve své stravě již má všechny látky, které si tělo muselo dříve „opatřovat pokoutně“, nemusí se obávat náhlého strachu a úzkosti, neboť dnešní doba dovede tyto pocity rozumně vysvětlit atd.

Od druhého vydání zaznamenáváme v *Našem dítěti* kontrastní sebeidentifikační vymezení i co do prostoru - podobně jako ve smyšlených (anti)utopických společnostech, jež bývají vždy odděleny od okolního světa (typickými toposy jsou ostrovy, hory, uzavřená města, jiné planety). Základní bipolaritu tvoří opozice vůči soudobému kapitalistickému světu. Frekventované spojení „naše děti“ implikuje spojení „jejich děti“, sice nevyřčené, ale podprahově přítomné. Jsou-li „naše děti“ „krásné a zdravé“, „jejich“ děti takové být logicky nemohou. Zvláště pokud, jak je zmiňováno, není péče o dítě v kapitalistickém světě na zdaleka takové úrovni, jako u nás, a matky si tam nemohou dopřát to, co matky socialistické.

Dalším utopickým rysem *Našeho dítěte* je tíhnutí ke komplexnosti a důkladnosti. Deskriptivnost lze počítat také k základním rysům utopického žánru (zatímco v antiutopii hraje významnou roli příběh). Utopie je posedlá definitivností, aspiruje na trvalé vyřešení všech problémů. *Naše dítě* si podobné principy osvojuje: „Nic není na světě, co by nemohlo být chápáno.“ (ND 1963, s. 101) V jednotlivých kapitolách se postupně vysvětlují veškeré detaily týkající se mateřství tak, aby snad žádné problémy ani nemohly vzniknout. Organizace tu nahrazuje veškeré riziko náhody či improvizace. V tom je text paralelní k povaze totalitních systémů, jež usilují o uspořádání společenské harmonie skrze jednu ucelenou teorii, v níž jsou určeny všechny stránky kolektivního i soukromého života. Tvrzení, že ve volném čase si žena může dělat, co chce, je obsaženo pouze v prvním vydání knihy.

Promyšlenost každé podrobnosti můžeme ilustrovat na tématu oblečení. V *Našem dítěti* nacházíme přesné instrukce k odívání žen i dětí (návodů k šití, přešívání, seznam potřebné garderoby).²⁴ Je žádoucí, aby „socialistická žena“ vypadala vždy hezky a upraveně. Budoucí matka je přímo povinna zachovávat přitažlivý zevnějšek, po porodu pak má za úkol cvičením se opět rychle navrátit ke ztepilé postavě. První vydání doporučuje ženě začít cvičit až po 6-8 týdnech po porodu, druhé už nabádá k posilování bezprostředně po porodu a desáté je ještě nesmlouvavější: „Svislé břicho není zaviněno poro-

nebyla dostupná. Teprve u dětí narozených od 1.1.1970 byla mateřská dovolená s příspěvkem prodloužena na dva roky. (LABUSOVÁ, Eva. Dostupné z: http://www.evalabusova.cz/rozhovory/h_haskovou.php, cit. 25.8.2011)

*4) Jednotné oblečení (v jeslích, školkách, ústavech) jako varovný prvek mechanizace člo-
věka vyložila H. Klímová: „stejně košílky a kalhotky a kapuce, děti pochodující v houfu...“
(KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1)*

dem, nýbrž vaší nedbalostí.“ (ND 1963, s. 146). Motiv oblečení užívá velmi hojně právě umělecká literatura pro zdůraznění totalitní podstaty společnosti. V utopiích panuje diktát v odívání většinou tak, aby se sice rozlišili muži a ženy, avšak pak už je oděv stejný, prostý (například ve *Slunečním státě* je žena, která se zdobí, aby vynikla nad ostatními, trestána). V antiutopiích nosí všichni občané buď uniformy, začasť s osobním číslem, či je celá společnost nivelizována ve společné bídě a obyvatelstvo je oděno ve špinavé hadry a cáry.

V zásadě utopickou podstatu má také dbání na přísnou pravidelnost. Ústřední, stále připomínané heslo *Našeho dítěte* ve všech vydáních zní: „Pořádek, řád a pravidelnost všude a ve všem!“. Jako axiomatické je pojato pravidlo, že jedině plán zaručí člověku zdraví a štěstí. Denní a noční režim těhotné, matky i dítěte je ovládán jednotným rytmem. Vzorový den se dělí na pravidelné činnosti, kdy jedno následuje za druhým (později vědecky podloženo: „Není nic silnějšího v životě lidského organismu než rytmus.“, podle I. P. Pavlova, ND 1963, s. 103). V knize najdeme sled tabulek, jež určují činnosti pro konkrétní čas (v pořadí vstávání 6:00 – krmení – procházka – krmení – procházka – mytí (koupe otec) – krmení – spaní 21:00). Zpočátku jsou základním neměnným časovým ukazatelem tříhodinové přestávky mezi kojením. Narušení tohoto intervalu se zapovídá, respektive je interpretováno jako nedisciplinovanost ženy a rozmazlenost dítěte. I když se připouští případná malá úprava časové tabulky pro jednotlivou rodinu, podrobný plán a jeho přesné dodržování zůstávají nezbytné: „Kde se nerozmysleně spěchá nebo zase z nedostatku plánu čeká a lenoší, tam se nevypracuje podmíněný reflex na pravidelnost lidské činnosti.“ (ND 1963, s. 103).

Naprostá pravidelnost a sebekázeň tvoří základní opěrné body výchovy podle *Našeho dítěte*. Sobě i dítěti je třeba vypracovat spolehlivé návyky a stereotypy. Dobově bylo příznačné, že se péče o dítě často zjednodušovala na péči fyzickou. J. Švejcár psal: „[...] psychologická péče [...] se stala součástí fyziologie“. [...] Na pokusech Kasatkinových vidíme, že v prvé době po narození je možno redukovat výchovu v podstatě na tvorbu správných a účelných podmíněných reflexů...“ (ŠVEJCÁR, Josef, 1955, s. 181 a 182). Princip jednotného rytmu je klíčový také pro klasické utopie, kde není zvláště přípustné, aby člověk prodléval v zahálce a nečinnosti, a kde jsou aktivní odpočinek a práce pečlivě rozplánovány. V antiutopiích naopak ve všeobecném časovém sjednocení členů společnosti vyniká potlačení lidské individuality a chápání člověka jen jako nepatrné součásti velkého organismu. Například v Zamjatinově *My* všichni občané státu ve stejný moment vstávají, uchopují pracovní nástroje, procházejí se, usínají, a dokonce si vědomí času zvnitřnili tak, že dokáží čas přesně odhadovat, jako by v sobě nosili metronom.

K zásadám péče o dítě popsaným v *Našem dítěti* neexistuje žádná alternativa, vylučuje se variabilita, což můžeme považovat za další zásadní utopistický (i totalitní) element. V rámci mnoha set stránek knihy se pouze dvakrát či třikrát naznačí, že děti se od sebe mohou navzájem lišit a mohou se vyvíjet rozdílně. Po matce se chce, aby hned zpočátku zvolila mezi dobrem (vedení dítěte k ukázněnosti) a zlem (hýčkání dítěte), nenabízí se jí žádná třetí, střední cesta, či případné různé možnosti řešení výchovných

úskalí. *Naše dítě* stanovuje, co je správné, a co je špatné: „správné“ a „špatné“ mytí (ve sprše x ve vaně), „správnou“ a „špatnou“ zábavu (procházka, divadlo x tanec, návštěvy) a určuje i parametry „pravé lásky k dítěti“.

Zdůrazněným momentem fatální „volby“ se dostáváme k tomu, nakolik ideologicky je mateřství vnímáno. V absolutní totalitní kultuře de facto neexistuje nic, co by nemělo ideologický význam, každý lidský počín je možné vykládat jako ideologicky správný, nebo špatný, jako podporu či zradu celého systému. Princip tohoto v podstatě mýtického ztotožnění části a celku předjímají exaltovaná motta vydání *Našeho dítěte*. Ve verzi z roku 1963 čteme bojovné verše pojímající mateřství jako způsob zapojení ženy do celoplanetárního boje za mír: „Nemlčme, matky! / Jsme každým nervem / spjaty s celým světem, / cévami všemi / prorůstáme zemi [...] / Mír-mír – / chceme dětem / chléb i růže.“ Na mateřství se nahlíží nikoli jako na něco odvěkého, přirozeného, pudového, soukromého, samo o sobě autentického a dostačujícího, nýbrž jako na hrdinství svého druhu, službu společnosti, kreativní čin, jímž žena svým malým dílem přispívá k celkovému velkému dílu. Vedle občasného užití vojenských termínů (mateřství jako příspěvek v boji za „mírovou frontu“) se setkáváme i se stejnými hesly, jaká byla uplatňována pro práci: žena má „právo a povinnost rodit děti a mít šťastnou rodinu“. (ND 1963, s. 61). Takové pojetí ženské role rezonuje s určitou redukcí ženství v éře budovatelské kultury, v níž obrazy ženy často dokonce úplně postrádají příznaky ženství. Žena je zobrazována ve vztazích ke kolektivu, ke společnosti. Mateřství se užívá coby symbolu (žena chrání děti před nepřitelem), avšak ženská jedinečnost není hodna zaznamenání. (BÍLEK, Petr, 2007) Již první vydání ale uvozuje motto: „Aby život měl cenu, je třeba jej obětovat.“ Motiv hrdinné oběti, velmi typický pro totalitní kulturu, v níž bývá přísaha k absolutní oběti součástí iniciačních rituálů a oběť nejvyšší je považována za pravý důkaz ztotožnění se s režimem, ilustrují další vydání na konkrétních hrdinech socialismu. Za vzor k nápodobě „povahové pevnosti“ se v *Našem dítěti* předkládají příklady „mučedníků“, konkrétně Julius Fučík nebo hrdinové sovětského románu *Mladá garda*.

Přestože je matka líčena jako bojující a obětující se moderní žena, je jí zároveň permanentně snižováno sebevědomí. V prvním vydání se sice ještě objevují rady, jakým způsobem si žena může a má sebevědomí zvyšovat, i zde se však zdůrazňuje, že matce zůstává řada věcí mentálně nedostupná. V rámci příručky je žena udržována v přesvědčení, že bez návodu a správného vedení není schopna výchovy vlastního dítěte: „Být matkou ještě neznamená, že byste dovedla hned od počátku, bez přípravy a zkušeností správně pečovat o své dítě.“ (ND 1944, s. 255) Pocit nedostatečnosti je ženě soustavně vnucován otázkami, výhrůžkami či přímo strašením vzbuzujícími stud a pochybnosti o sobě samé: „Dovedete ocenit zájem státu o sebe a své děti?“ (ND 1963, s. 63); „Chcete vychovat ze svého kojence tyрана? Chcete uškodit zdravému vývoji jeho povahy? Chovejte jej!“ (ND 1944, s. 137); „Ale vy vidíte jenom ty případy, které dopadly dobře, a o ženách, které zemřely, nevíte nic.“ (ND 1944, s. 107). Názvy některých podkapitol připomínají svou formou rovnou propagandistická hesla: „Úzkostná čistota podmínkou zdárného

příkrmování!“ (ND 1963, s. 175) K pocitu matčiny vlastní nepřipravenosti přispívá i důkladné nabádání k tomu, aby neposlouchala rady okolí, zejména doporučení příbuzných a sousedek. Osobní zkušenost jako by neměla žádnou hodnotu, přirozené sdílení informací je podříváno (v tomto kontextu můžeme odkázat ke sledované umělecké literatuře: v Harníčkově antiutopii *Maso* spolu lidé mají úplně zakázáno mluvit). Monopol na pravé vědění drží stát a jeho instituce: ministerstvo zdravotnictví například schvaluje jídelníčky pro batolata a některé informace dokonce záměrně tají (fakta o příkrmování kojenců v prvních dnech, a to proto, aby se ženy nevyhýbaly „povinnosti a právu“ kojení).

Princip, kdy žena stojí osaměle proti instituci, se v pozdějších vydáních rozvíjí: zatímco v první i druhé verzi se budoucí matce například radí vzít si do poradny někoho s sebou, aby se nebála, je tato pasáž v roce 1963 již vypuštěna. Postupující institucionalizace se týká zejména porodu. První vydání sice doporučuje porod ústavní, nicméně připouští i porod doma a dává k němu podrobné instrukce. V dalších desetiletích byl však porod ve snaze o zlepšení hygienických podmínek proměněn v masovou a neosobní záležitost. V *Našem dítěti* z roku 1963 nacházíme až absurdní pasáže, v nichž se ženě upírá dokonce i právo na bolest při porodu „Náš cíl – bezbolestný porod.“ (ND 1963, s. 86-87) Podle citované moderní sovětské vědy je bolest při porodu pouhým výplodem sugesce dřívějších generací, již je třeba se zbavit: „Chceme vychovat pokolení, kterému by pojem ‚porodní bolesti‘ ani na mysl nevstoupil.“ (ND 1963, s. 87) Jakákoli připuštěná bolest se interpretuje jako projev nežádoucí slabosti.

K otázce, komu dítě patří, se *Naše dítě* staví jasně. Jak čitelné zaznívá již z názvu knihy, dítě je „naše“, náleží „nám“, „nám všem“: „Vaše dítě patří nám všem. Aby se stalo užitečným členem společnosti, vedte ho k poctivosti, svědomitosti, pracovitosti a dalším vlastnostem, které pracující lidstvo vypěstovalo u svých nejlepších synů a dcer.“ (ND 1963, s. 406). Všemi špatnými vlastnostmi, jež se případně u dítěte objeví, však není vinna společnost, ale pouze matka sama, neboť její výchova utrpěla nedostatkem osobní kázně. Je-li mateřství traktováno v podstatě jako nadosobní úkol, pak selhání v tomto úkolu, a to i dílčí, nese kardinální význam. Svědčí o tom zvolené výrazy: chováme-li dítě, je jeho povaha „definitivně pokažena“ (v 1. vydání pouze „pokažena“), dáváme-li dítěti olíznutý dudlík, pácháme „zločin“ (v 1. vydání chybí) apod.

Naše dítě, zdá se, vyzývá k vytvoření jakési utopické, místy až stroje supermatky, „krásné, zdravé a výkonné“ a zároveň režimu plně důvěřující, oddané a manipulovatelné. Cesta k takové bytosti vede skrze sebezdokonalování, potlačení pudovosti a přílišné citlivosti směrem k racionalitě a zásadovosti (jako špatný „pud“ je například vykládáno nutkání pochovat kojence, když pláče⁵). Jak se psalo i jinde, odolání dětskému

5) Pláč a křik dítěte zkoumala v 50. a 60. letech řada pediatriů. Přepládal názor, že pláč nevyvolaný hladem, zimou apod. se zásadně nemá utiřovat, neboť dítě jím záměrně sobecky obtěžuje okolí, vynucuje si pocity libosti. Obecně se doporučovalo tlumit pláč tím,

pláči je „zatěžkávací zkouškou mateřské lásky a velmi mnoho záleží na tom, zda při tomto první střetnutí ovládne rozum matky mateřské srdce.“ (TEYSCHEL Otokar, 1955, s. 187) Mateřskou a rovněž otcovskou povinností je „pro dítě napravovat vady své povahy“ (ND 1963, s. 406). V knize *Naše dítě* nachází žena už od prvního vydání časté pobídky k sebezpytu a sebevýchově. Má se například zkoumat, není-li příliš zhýčkaná, vystavovat si vysvědčení, sama si stavět překážky („Čtrnáct dní před porodem nesolte, méně jezte. Jídlo je ovšem bez soli méně chutné, ale to je pak právě dobře, neboť se ho pak méně sní.“ ND 1944, s. 46). Svůj pokrok směrem k tvrdosti má matka příležitost dokázat odoláním svodům, které číhají v okolním světě: „Kola svádějí k tomu, aby se dítě uspávalo vožením, a to je zbytečné.“ (ND 1944, s. 159)

M. Klímová-Fügenerová vůbec nerozvažuje o rizicích redukce výchovy na výchovnou techniku. Oproti tomu Helena Klímová připomínala tehdy populární principy J. Bowlbyho definujícího člověka jako tvora vztahového, bytost rodinnou, jehož lidství se uskutečňuje jen skrze hluboké osobní vztahy a tvrdícího, že „jednání matky s dítětem není něco, co se dá obstarat jako řemeslo“. (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 3; ŠTURMA, Jaroslav, 2001, s. 20)

Naše dítě se přiklání k přesvědčení socialistické pedagogiky, že povaha dítěte zcela odvisí od výchovy a genetika má jen nepatrný vliv. Z textu je zjevné, jaké povahové vlastnosti je třeba v jedinci vypěstovat. Dítě se samo o sobě rodí s egoistickými sklony, a ty je nezbytné potlačit.⁶ Svým způsobem musí matka bojovat proti vlastnímu dítěti, formovat je od jeho prvních dnů: „Měj stále na paměti, že přísloví o ohýbání proutku v mládí platí zvláště v péči o kojence.“ (ND 1944, s. 127). Dítě má být vedeno k disciplíně a odolnosti, kterou od první chvíle prokazuje tím, že určité věci prostě musí „vydržet“ („Hlad musí vydržet až do příštího krmení“ - všechna zkoumaná vydání, první vydání zařazuje ale ještě dodatek, později vypuštěný: „Žízeň však musíme utišit“ ND 1944, s. 138; „Tvrdé, rovné lůžko utužuje, odvyká změkčilosti.“ ND 1963, s. 267). Haptické potřeby dítěte a matky (chování, konejšení, líbání) jsou dehonestovány. V tomto momentu se *Naše dítě* velmi blíží obrazům z antiutopií, kde vše pohodlné a příjemné je ze života vytěsňováno. Dítě

že ho nedbáme. K tomu se přidávala domněnka, že křik je prospěšný pro rozvoj lidské řeči. Výjimku představuje opět H. Klímová, která mluví (v souvislosti s ústavními dětmi) o hospitalismu: „prostředí, kde se na dítě nikdo neusmívá, nikdo je nepochová, nikdo se s ním nemazlí, nikdo nepřichází, aby potěšil dětský pláč.“ Vnímá narušení psychiky kvůli tomuto „nedbání pláče“: „[...] dítě se pak odvrátí od světa, hledá útěchu ve svém vlastním těle [...] jeho pohyby pak připomínají automatické pohyby zvířat v kleci, psa na příliš krátkém řetěze.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1 a 3)

6) *Výchovu k „ucelené a ukázněné povaze“ propaguje celá dobová pediatrie. Švejcar doporučuje zbavit činnost dítěte nevhodných vnějších popudů, jako obdivu okolí, mazlení, hýčkáni. (Švejcar, Josef, 1955. s. 182) Teyschel nabádá už u novorozence pěstovat kladné sociální vlastnosti: sebekázeň a dobrovinnost. (Teyschel Otokar, 1955).*

vedené podle výchovných rad z příručky je také poměrně značně izolováno: od malička usíná samotné ve tmě v postýlce, kde vůbec tráví většinu času, než se naučí chodit, nesmí se účastnit společné rodinné večeře, aby náhodou nezatoužilo po jídle dospělých apod. U staršího dítěte se pak musí neustále dohlížet na jeho činnost a stavět mu mantinely: „Nedáte-li mysli správné zaměstnání, zaměstná se sama, ale to už nebývá u dětí vždy správné.“ (ND 1963, s. 102)

Jak se zdůrazňuje v „socialistických vydáních“, tak brzo, jak je to jen možné, má být dítě připravováno na práci, například hrami zaměřenými na soustředění či přidělením nějaké pracovní povinnosti. Musí se naučit práci milovat, chápat ji „jako svého přítele“. Ke správnému porozumění těmto výchovným otázkám se doporučují Makarenkovy spisy („Děti si nezamilují člověka, který je má rád, hýčká je, ale přilnou k tomu, co něco umí [...], vyzařuje práci, znalosti a úspěch.“ MAKARENKO, 1976, s. 150-151). Na dítě je tak nahlíženo jakoby prizmatem budoucnosti, jako by bylo jen pouhým předstupněm ke svému dospělému budoucímu já. Ze všech doporučení udělených v knize můžeme shrnout, že je třeba vychovat zejména jedince ukázněného, který „poslouchá docela samozřejmě“. Kýžené dítě je pak dítě bez jakýchkoli povahových nedostatků a vad, tedy vlastně dokonalé.

Vedle dítěte je v náležitě domácnosti, kde „vše běží hladce a vše má své místo“, nezbytné usměřňovat i otce, jenž může působit jako nebezpečný rozvrtný prvek. „Moderní“ otec je sice oproti otci „včerejšímu“ či otci v kapitalistických zemích více schopen a ochoten podílet se na péči o dítě, přesto ale stále ustupuje na zadní plán. Je třeba ho úkolovat, nedovolit mu projevovat vlastní iniciativu, aby nenarušil pořádek, v němž se matka a dítě zaběhly. Zodpovědná matka tedy vede boj i s otcem, respektive s manželem. Musí podle *Našeho dítěte* například odrážet mužovo naléhání, aby dala dítěti napít, kdykoli zapláče, nesmí mu dovolit, aby dal dítěti kousnout ze svého či mu nainstaloval noční světýlko, aby se v noc nebálo apod. K otcovské roli se hojně vyjadřuje i studovaná umělecká literatura. V antiutopiích muži obvykle trousí své potomstvo, ale dále se o ně nezajímají a nestarají. Pro utopie je charakteristický styk otce s dětmi v rámci většího společenství, ale není nutný (například již v Morově *Utopii* může být jakékoli dítě adoptí převedeno do jakéhokoli jiného rodinného společenství). Pozice biologického otce se tak v utopii, antiutopii i v totalitním státě a jeho angažovaném umění vyprazdňuje pro Vůdce, Velkého Bratra, Dobroditele apod., tj „otce nás všech“. V zobrazeních vůdce se zdůrazňují právě také otcovské rysy: prvek permanentního bdění a ochrany, porozumění a rádcovských schopností (BÍLEK, Petr, 2007).

K výchovnému stylu *Našeho dítěte* je však třeba také říct, a to v podstatě v rozporu s dosavadními tvrzeními, že jako ideální metoda, jak dosáhnout stanovených výchovných cílů, se doporučuje laskavé, klidné a trpělivé vedení dítěte. Nepřipouští se negativní přístup k dítěti, bití, okřikování, neustálé hubování a zakazování (právě směrem k rozvíjení citové složky ve vztahu k dítěti se u nás ubíraly pozdější proměny výchovných přístupů, prosazované zejména Z. Matějčkem a J. Langmeierem). A je také nutné připustit,

že určitý řád skutečně usnadňuje život dětem i rodičům. Je historickým faktem, že socialistický „studený odchov“ vytvořil sice řadu neurotických jedinců, ale žádného „malého tyрана“, produkt jednostranného uplatnění zcela volné výchovy ponechávající dítě strachu z „prázdna bez hranic“ (PREKOPOVÁ, Jiřina, 2009). *Naše dítě* označuje za výchovně nežádoucí nedůslednost, ledabylost a také lpění na konzumu („Pro vývoj charakteru není vždy příznivý honosný přepych a majetek.“ ND 1963, s. 406), což jsou pro dnešek aktuální myšlenky.

S traumatickými obrazy dětství zbaveného veškerého citu se setkáme jen v krajních experimentech své doby (jimiž se ale Klímová-Fügenerová nezabývá), jako v týdenních jeslích. Jejich líčení však takřka připomíná výjevy z v antiutopické literatury, kde rodiče neexistují a vychovatelé razí hesla typu „nejtěžší a nejušlechtilější láska je příslost“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 140) nebo „milovat se musí nelítostně, opravdu nelítostně“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 190).

Podle současných výkladů sehrál krajně negativní roli v rámci socialistického přístupu k výchově právě tlak na časnou výchovu dětí v kolektivu. Někteří autoři ji nazývají přímo „tragédií“, „katastrofou“, „otřesnou zkušeností“ a upozorňují, že nestálá péče vyvolávala tzv. nejisté upoutání malých dětí k matce způsobující celoživotní traumata. (ŠTURMA Jaroslav, 2001, s. 20-21) Ve své době obzvláště H. Klímová psala o tom, že raná hromadná výchova představuje obrovský společenský experiment, „ke kterému nám dosud chybí bezpečí vědeckého podkladu.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963, s. 1) Jak známo, v 50. letech byly matky nuceny nastupovat do zaměstnání bezprostředně po narození dítěte a svěřovat je do jeslí, ačkoli tak mnohé z vlastní rozvahy ve skutečnosti neučinily. Nenahraditelnost matky v kojení padla s přechodem na novátorskou umělou výživu.⁷

V *Našem dítěti* jsou jesle vydávány za nesporný důkaz civilizačního vzestupu, „pomoc pracující matce“, která jim standardně přenechává své dítě od pátého měsíce jeho života. Jak čteme ve druhém vydání knihy, musely totiž dříve ženy také pracovat, a dítě proto odkládaly k sousedce, staré babičce nebo je nechávaly doma zavřené, což vedlo

7) *Ač se to v Našem dítěti nijak výrazně neprojevuje, v 50. a 60. letech lze i v oblasti rodinného života zaznamenat stopy komunistického vizionářství a experimentátorství. Podle některých tehdejších odborníků se neví, jak se bude v komunistické budoucnosti vyvíjet vztah mezi mužem a ženou a rodinný život vůbec: „Výchova vlastních dětí [...] zůstane totiž jistě i v budoucnosti jedním z největších zdrojů štěstí, a člověk se jí proto nevzdá. Bude pouze chtít více užívat jejich radostných stránek a redukovat její méně příjemné stránky.“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 636-637). Vědecky se proto zkoumaly principy doposud samozřejmé, jako pouto matky a dítěte. Progresivní pediatři vyslovovali jako „nové“ hypotézy o tom, že „zdrojem citových vztahů dítěte je pravděpodobně jejich matka.“ (Švejcar, Josef, 1962, s. 370)*

k mnohým nehodám. Kritika se týká pouze týdenních jeslí, od nichž se později upustilo.⁸ Podle M. Klímové-Fügnerové nesmí matka projevovat smutek nad tím, že čas strávený společně s dítětem je velmi omezený, a měla by se naopak ještě více radovat, protože si s dítětem užívá „jako ve svátek“. I. J. Švejcar trvá na tom, že, dětem se doma nesmí vyhrazovat, že jsme s nimi nebyli, ale je nezbytné pokračovat ve výchovném režimu jeslí. Dítě se tak cítí být ochráněno silnou rukou. (ŠVEJCAR, Josef, 1955, s. 183). Švejcar však o několik let později volá po „humanizaci“ hromadných výchovných zařízení, upozorňuje na nežádoucí násilné buzení ráno, překotné transportování, šíření dětských nemocí apod.: „Pobyt v jeslích by se měl omezit na dobu optimální pro dítě, odchod a příchod by se měl podřídit živototpravě dítěte, nikoli pracovní době matky.“ (ŠVEJCAR, Josef, 1963, s. 6)

Dobově je role jeslí v porovnání s rodinnou výchovou dominantní - kolektivní výchova je přirozeně přístupnější usměrňujícím společenským zásahům, lépe se podřizuje poznatkům vědy. Lékař a vychovatel musí svým vlivem nutně pronikat do rodiny, neboť rodinná výchova má své meze: „skrývá nebezpečí přílišného egocentrismu, nezdravého zdůrazňování úzkých osobních nebo rodinných zájmů proti vyšším zájmům společnosti jako celku“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 637) Na rodiče se pohlíží jako na laiky ve výchově vlastních dětí, kteří nemohou obstát před školeným personálem (k tomu H. Klímová: „Bleděmodré ženy s mnoha odbornými dovednostními, jež ostatním vštípeny nebyly.“ KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 1) Rodiče musejí dbát na to, aby nerušili výchovu jeslí v těch chvílích, kdy mají dítě u sebe, respektive postupovat jednotně s jeslemi: „Nic by nepokřivilo povahu vašeho dítěte tak, jako nesoulad mezi výchovou v jeslích a u vás doma.“ (ND 1963, s. 223) Také role privátního prostoru je marginalizována. Domov se v konečném důsledku přetváří v jakýsi „totalitní mikrosvět“, v němž je třeba důsledně

8) Diskuse kolem jeslí na počátku 60. let odrážela nejasné názory, „které buďto zavrhuji kolektivní výchovu (alespoň do 3. let), nebo ji naopak nesprávně přeceňují a uplatňují vůči ní maximalistické nároky“ (PAPOUŠEK, Hanuš, 1963, s. 636). Řešil se optimální vzájemný poměr rodinné a kolektivní výchovy v předškolním věku. Ohromný kvantitativní rozvoj jeslí zjevně nedokázal jít ruku v ruce s kvalitativním prohlubováním výchovné péče. Základním nedostatkem byl málo vyškolený a kvalitní personál. Významným společenským problémem se stal také fakt, že zejména u mladších a nezkušených rodičů vznikl dojem, že se jesle úplně postarají o výchovu jejich dětí. Nejsporněji se jevíly právě týdenní jesle, v nichž se prokazatelně „narušuje se mateřská láska, která je možná v jeslích závodních“. (Teyschel, Otakar, 1955, s.199) H. Klímová prováděla v týdenních jeslích opakovaná pozorování a popsala je jako prostředí netečných, utrápených dětí, které se celý týden těší na den, kdy si je rodiče vyzvednou: „Ty děti jsou jiné než ostatní [...] není je čím zaujmout [...] tyhle děti znají jen náhražky života [...] žijí na povel.“ (KLÍMOVÁ, Helena, 1963. s. 3)

hlídat, aby se dítě „nevzbourilo“ (jak anticipuje Zamjatin: „Byt je jako mikroskopický stát.“ ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 55).

M. Klímová-Fügnerová argumentuje také tím, že jesle podněcují v dětech ty vlastnosti, jež jsou vhodné pro život v budované společnosti, kde již nebude „člověk člověku vlkem“, ale „soudruhem a bratrem“ (ND 1963, s. 400). Pomáhají vychovávat děti ke společnému soužití s ostatními dětmi, k ohledu na druhé. Jesle jsou prvním zařízením, v němž probíhá „převýchova“, neboť napravují špatnou výchovu rodiny, odvykají dítě zhyčkanosti a vzteku, vštěpují mu hygienické návyky. Jak můžeme číst i jinde, „k vnitřní sebekázi má být dítě přivedeno ještě před školní docházkou“ a „mateřská škola napravuje množství chybných projevů a emočních krizí u jedináčků“. (ŠVEJCAR, Josef, 1955. s. 184)

Motiv nerozvinuté rodičovské role a separace dítěte od rodiny graduje v antiutopické literatuře, která jde mnohem dál než totalitní režimy. Ty dovolují trávit rodičům s dítětem alespoň vyhrazený čas. V řadě antiutopií se výchovy dítěte vůbec neúčastní ani matka, jež ve svém životě stráví s narozeným dítětem často pouze jeden den, načež ho přenechává Dětským výchovným závodům apod. V krajních variantách musí matka, jež v sobě objeví živelný mateřský cit, přinést pro život dítěte oběť života vlastního (v románu *My* očekává hrdinka trest smrti za to, že přestože měří 10 cm pod Mateřskou normu, připustila otěhotnění). Antiutopická společnost je v důsledku rozbití rodiny dokonale atomizována a tuto atomizaci napomáhá udržovat hypertrofovaný kolektivismus. Občané antiutopických světů obývají buď jeden prostor s mnoha v podstatě neznámými lidmi, tedy žijí osaměle v přeplněných domech, častěji však vegetují každý sám, ve vyhrazeném pokoji, četnými způsoby sledovaném. Pocit domova coby šťastného bezpečného místa, kde panuje přívětivost a soulad a kde fungují mezigenerační pouta, není hrdinům antiutopií vůbec znám, což mu znemožňuje takovou jednotku reprodukovat. V momentě nejvyššího zoufalství se například hrdina románu *My* dovolává právě své neexistující matky: „Kéž bych měl matku [...] svou, svou vlastní matku. Kéž bych pro ni nebyl Hlavním konstruktérem Integrálu a ni číslem D-5403, ani molekulou Jednotného Státu, ale obyčejným člověkem, částičkou jí samé...“ (ZAMJATIN, Jevgenij, 1991, s. 223).

Ačkoli ideologický podtext studované příručky tvoří jej jednu z jejích složek, můžeme tvrdit, že *Naše dítě* se snaží modelovat člověka připraveného a „upraveného“ pro hodnotový systém socialistického státu. Zčásti popisuje stav kýžený, v čemž vykazuje čitelné utopické rysy. Text knihy se pohybuje na hranici redukce výchovy na výchovnou techniku, před níž varovala literatura antiutopická. Přestože kniha stojí poněkud stranou dobových diskuzí, zaznívá v ní určitý charakteristický rozpor: na jedné straně oslabení rodiny v jejích možnostech výchovy vlastních dětí, na straně druhé přiřknutí plné odpovědnosti za povahu dítěte matce, zejména co se týče „vadných“ rysů. Spolu s „metodikou pomocí“ se matkám i otcům diktuje omezení jejich rodičovské svrchovanosti a dětem zúžení možností jejich individuálního vývoje.

Literatura

- AÍNSA, Fernando (2007): *Vzkříšení utopie*. Brno: Host.
- BÍLEK, Petr (2007): „PLAKALY SPOLU, PLAKALY RADOSTNĚ A HRDĚ“ - Emblematické redukce mateřství v ideologizovaném prostoru české poúnorové kultury. In: *Sorela.cz*. Dostupné z: <http://www.sorela.cz/web/articles.aspx?id=73>, cit. 20.5.2011
- CAMPANELLA, Thomas (1979): *Sluneční stát*. Praha: Mladá fronta.
- HARNÍČEK, Martin (1991): *Maso*. Brno: Host.
- HODROVÁ, Daniela a kol. (2001): *...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst.
- HORNOF. (1944): MUDr. M. Klímová – Fügnerová: Naše dítě. *Praktický lékař* 24 (22), s. 435.
- HRTÁNEK, Petr (2004): *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- KLÍMOVÁ, Helena (1963) ... jako mišeňské jablíčko, jako z růže květ *Literární noviny* 12 (7), s. 1 a 3.
- KLÍMOVÁ, Helena (1966): *Nechte maličkých přijít aneb Civilizace versus děti?* Praha: Československý spisovatel.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1944) *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. Praha: Čin.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1950): *Naše dítě. Před narozením. V prvním roce. V letech předškolních*. Praha: Práce.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1963): *Naše dítě. Před narozením. První rok dítěte. Dítě po prvním roce*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- KLÍMOVÁ-FÜGNEROVÁ, Miroslava (1960): *Začátky organizované zdravotní výchovy u nás*. Praha: Ústav zdravotní výchovy.
- LABUSOVÁ, Eva: *Potřebujeme jesle?* Dostupné z: http://www.evalabusova.cz/rozhovory/h_haskovou.php, cit. 25.8.2011
- MAKARENKO, Anton Semenovič (1976): *Pedagogická poéma*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství
- TOUŠEK, M. (1965): MUDr. Miroslava Klímová-Fügnerová. *Čas. Léč. Čes. CIV* 104 (36): s. 1003.
- MOČNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef a kol. (2004): *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka.
- MORE, Thomas (1978): *Utopie*. Praha: Mladá fronta.
- PACHNER, František (1945): Plán populační politiky pro nejbližší léta. *Praktický lékař* (12), s. 245-252.
- PAPOUŠEK, Hanuš (1963): Pohled pediatra na některé ideologické problémy výchovy dětí. *Československá pediatrie* 18 (7), s. 636-639.
- PELEVIN, Viktor (2002): *Omon Ra*. Praha: Dokořán.
- PREKOPOVÁ, Jiřina (2009): *Malý tyran*. Praha: Portál.
- ŠTURMA, Jaroslav (2001): Tragédie kolektivní výchovy. *Psychologie dnes* 7 (3), s. 20-21.